G'AFUR G'ULOM NASRIY ASARLARIDA SO'Z IJODKORLIGINING LISONIY-KOGNITIV TAHLILI

Xamidova Nodira Sattorovna
Termiz davlat pedagogika instituti
Tillar fakulteti,O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqola G'afur G'ulomning nasriy asarlari, xususan, uning qissalarida ("Shum bola", "Yodgor") so'z ijodkorligining lisoniy-kognitiv tahliliga bag'ishlangan. Yozuvchining qissalarida mavjud til vositalaridan foydalanib yangi ifodalar yaratish, metafora, metonimiya, neologizmlar va boshqa badiiy usullar orqali tilning ichki imkoniyatlarini ochib berish jarayoni o'rganiladi. Lisoniy tahlil tilning fonetik, morfemik, leksik va sintaktik darajalaridagi ijodkorlikni, kognitiv tahlil esa inson idroki, tafakkur kategoriyalari (vaqt, fazo, emotsiya, ijtimoiy adolat) va konseptual metaforalarning shakllanishini ko'rsatadi. Maqola o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligidagi ilmiy yondashuvlarga (J. Lakoff va M. Jonsonning kognitiv metafora nazariyasi, o'zbek stilistikasi) asoslanadi.

Kalit so'zlar: G'afur G'ulom, so'z ijodkorligi, lisoniy tahlil, kognitiv lingvistika, metafora, neologizm, qissa, o'zbek adabiyoti, konseptual metafora, badiiy til, idrok, semantik o'zgarish.

Аннотация: Статья посвящена лингвистико-когнитивному анализу словесной креативности в прозаических произведениях Гафура Гуляма, в частности, в его рассказах. В рассказах писателя исследуется процесс создания новых выражений с использованием существующих языковых средств, раскрывающий внутренние возможности языка посредством метафоры, метонимии, неологизмов и других художественных методов. Лингвистический анализ показывает креативность на фонетическом,

морфемном, лексическом и синтаксическом уровнях языка, а когнитивный анализ – формирование человеческого восприятия, категорий мышления (время, пространство, эмоции, социальная справедливость) и концептуальных метафор. Основные примеры взяты из повестов «Шум бола», «Ядгор» и коротких рассказов. Статья основана на научных подходах узбекской лингвистики и литературоведения (теория когнитивной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона, узбекская стилистика).

Ключевые слова: Гафур Гулям, словесное творчество, лингвистический анализ, когнитивная лингвистика, метафора, неологизм, рассказ, узбекская литература, концептуальная метафора, литературный язык, восприятие, семантические изменения.

Abstract: The article is devoted to the linguistic-cognitive analysis of word creativity in the prose works of Gafur Ghulam, in particular, in his stories. In the writer's stories, the process of creating new expressions using existing language tools, revealing the internal possibilities of the language through metaphor, metonymy, neologisms and other artistic methods is studied. Linguistic analysis shows creativity at the phonetic, morphemic, lexical and syntactic levels of the language, while cognitive analysis shows the formation of human perception, categories of thought (time, space, emotion, social justice) and conceptual metaphors. The main examples are taken from the stories «Shum bola», «Yodgor» and short stories. The article is based on scientific approaches in Uzbek linguistics and literary studies (J. Lakoff and M. Johnson's theory of cognitive metaphor, Uzbek stylistics).

Keywords: Gafur Ghulom, word creativity, linguistic analysis, cognitive linguistics, metaphor, neologism, story, Uzbek literature, conceptual metaphor, literary language, perception, semantic change.

G‘afur G‘ulom (1903–1966) o‘zbek adabiyotining XX asrdagi eng buyuk namoyandalaridan biri bo‘lib, uning nasriy va she’riy ijodi o‘zbek tilining badiiy imkoniyatlarini keng ochib bergan. Yozuvchi so‘z ijodkorligi nuqtayi nazardan, qissalari va hikoyalari orqali xalq hayotining chuqur qatlamlarini, inson ruhiyatini va tilining jonliligini ustalik bilan ifodalagan, o‘zbek tilining dialektal elementlari, xalq og‘zaki nutqi, yangi semantik o‘zgarishlar va badiiy troplarni mohirona qo‘llagan. Bu orqali u tilni “jonli organizm”ga aylantirgan. So‘z ijodkorligi deganda mavjud til vositalaridan foydalanib yangi ma’nolar yaratish, troplar (metafora, metonimiya), neologizmlar, fonetik-ritmik elementlar va sintaktik konstruksiyalar orqali badiiy matnni boyitish tushuniladi.

Lisoniy-kognitiv yondashuv tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri va idrokining aks ettiruvchisi sifatida ko‘radi. Bu yondashuv J.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasiga, shuningdek o‘zbek tilshunosligidagi so‘z yasash, semantika va stilistika tadqiqotlariga tayanadi.

Maqola maqsadi – G‘afur G‘ulomning qissalari va hikoyalaridagi so‘z ijodkorligini lisoniy (til tuzilishi) va kognitiv (tafakkur modellari) nuqtayi nazardan tahlil qilishdir. Tahlilda “Shum bola”, “Yodgor”, “Mening o‘g‘rigina bolam” kabi asarlaridan misollar keltiriladi.

Adib nasrida takrorlar qo‘llanishi og‘zaki xalq og‘zaki ijodida chuqur ildiz otganligini alohida ta’kidlash lozim. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida maqol, ertak va dostonlarda ifodalilikni kuchaytirish, matnni eslab qolishni osonlashtirish uchun takrorlardan keng foydalaniladi. G‘afur G‘ulom bu an’analarni uzviy o‘zlashtirib,

ularni badiiy bayon qilish vazifalariga mohirlik bilan moslashtiradi, o‘z matnlariga tabiiy ohang va milliy tus beradi. “Shum bola”ning bir qator sahnalarida takrorlar nafaqat stilistik vosita, balki jonli og‘zaki nutqni modellashtirish vositasi sifatida ham ishlaydi. Bu o‘quvchini voqealar vaqti va joyi muhitiga singdirib, matnning haqiqiyligini beradi.

G‘afur G‘ulom nasriy asarlarida dialektal so‘zlar ham qahramon nutqini tabiiylashtirish va milliy muhitni ishonchli tasvirlash vositasi sifatida xizmat qiladi:

“Qishloq odamlarining kundalik nutqida ‘bo‘tam’ so‘zi mehr va yaqinlikni ifodalash uchun ishlatiladi: ‘Bo‘tam, bu ishni shoshmay qilgin’, - dedi u mehr bilan.” (G‘afur G‘ulom, “Shum bola”, Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2018, 27-bet).

Asarda qahramon nutqida xalq shevasiga xos “qayoqqa boryapsan, bolam?” shaklidagi ifoda ishlatilib, mahalliy nutq ohangi saqlab qolingan. (G‘afur G‘ulom, “Shum bola”, Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2016, 45-bet).

Yozuvchi ayrim epizodlarda “voy dod” kabi xalq og‘zaki nutqiga xos dialektal undovlardan foydalanib, voqeaning emotsional ta’sirini kuchaytiradi.

(G‘afur G‘ulom, “Netay”, Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 1987, 63-bet).

Mohirlik bilan asar ichiga singdirilgan dialektal so‘zlar yozuvchining badiiy uslubini belgilab beruvchi muhim jihatlardan biridir. U o‘z asarlarida shevaga xos birliklarni muayyan epizodlarda joylashtirish orqali voqeaning ruhiy fonini kuchaytiradi, qahramonning ichki holatini jonlantiradi va ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi farqni tabiiy ravishda ochib beradi, xalq nutqiga xos jonli, tabiiy va hududiy xususiyatga ega bo‘lgan leksik birliklarni mahorat bilan qo‘llab, qahramonlar xarakterini ochish, muhitni real tasvirlash va milliy koloritni kuchaytirishga erishadi. Dialektal so‘zlar yozuvchi uchun shunchaki uslubiy vosita

emas, balki obraz yaratishdagi muhim badiiy mexanizm hisoblanadi. Masalan, "Shum bola" asarida qahramonlar nutqida uchraydigan "qitir-qitir", "jo'ra", "qoplonday", "bo'g'cha", "hovli-joy" kabi birliklar xalq tiliga xos nutqiy xususiyatlarni namoyon etadi. Ayniqsa, bolalar nutqida ishlatiladigan "jo'ra" so'zi adabiy tildagi "do'st" so'zining xalqona varianti sifatida qo'llanib, qahramonlar o'rtasidagi samimiy munosabatni ifoda etadi. Masalan, asarda qahramonning "Ha, jo'ra, bu ishni sen eplolmaysan!" degan gapi keltiriladi (G'afur G'ulom, "Shum bola"). Bu yerda "jo'ra" so'zi xalq nutqida "do'st", "og'ayni" ma'nosida ishlatiladi va izohli lug'atda uning so'zlashuv uslubiga xosligi qayd etilgan [1, 214-b.]. "Eplolmoq" fe'li esa "uddalamoq" ma'nosini anglatib, turkiy tillardagi "ep" – "qobiliyat" ma'nosi bilan bog'liq ekani ko'rsatiladi. "Ep" komponentining lug'aviy ma'nosi - bajarish, uddalash qobiliyati. [1, 356-b.]. Shu kabi leksik birliklar qahramonlarning ijtimoiy muhitini va yosh xususiyatlarini ochishga xizmat qiladi.

Yozuvchi nasriy asarlarida dialektal leksikaning badiiy vazifasi yanada chuqurroq kuzatilganda, uning qo'llanilishi faqat real muhitni tasvirlash bilan cheklanmasligi, balki kompozitsion va semantik yuklamaga ega ekani ham namoyon bo'ladi. Shevaga xos birliklarni muayyan epizodlarda joylashtirish orqali voqeaning ruhiy fonini kuchaytiradi, qahramonning ichki holatini jonlantiradi va ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi farqni tabiiy ravishda ochib beradi. "Yodgor" qissasida esa qishloq hayoti tasvirida "qo'ra", "tomorqa", "chorbog'" kabi dialektal so'zlar uchraydi.

J.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi va o'zbek tilshunosligidagi so'z yasash, semantik-stilistik tadqiqotlariga tayangan holda G'afur G'ulom so'z ijodkorligining lisoniy va kognitiv tahlilini quyidagicha darajalashga harakat qilamiz.

So‘z ijodkorligining lisoniy tahlili:

– Fonetik daraja: “Shum bola” qissasida “shum-shum”, “yomon-yomon” kabi takror va onomatopeya (ovozga taqlid) orqali bolaning sho‘xligi jonli tasvirlanadi. Bu elementlar matnga ritm va emotsional yuk beradi.

– Leksik-semantik daraja: neologizmlar va semantik kengayish ko‘p. Masalan, “Mening o‘g‘rigina bolam” hikoyasida “o‘g‘rigina” (o‘g‘ri + erkalatish qo‘shimchasi) so‘zi ijobiy ma’no kasb etadi – o‘g‘riga nisbatan mehr va oqibat ifodasi. Bu o‘zbek tilining emotsional boyligini ko‘rsatadi.

– Sintaktik daraja: qisqa, ixcham jumlalar, takror va so‘roq shakllar orqali hissiyot kuchaytiriladi. “Yodgor” qissasida “yurakning yodgorligi” kabi iboralar metafora va metonimiya orqali tilni obrazli qiladi.

So‘z ijodkorligining kognitiv tahlili

Kognitiv lingvistika nuqtayi nazardan so‘z ijodkorligi tafakkur kategoriyalarini shakllantiradi:

– “Hayot - yo‘l” konseptual metaforasi “Shum bola”da bolaning sho‘x yo‘li sifatida ifodalanadi – bu bolalik qiyinchiliklarini idrok etishning modeli.

– “Xotira - yodgor” (“Yodgor” qissasi) - mavhum xotirani konkret esdalik bilan bog‘lash orqali uzoq muddatli emotsiyalar modellashtiriladi.

– “Mehr - o‘g‘rigina” (“Mening o‘g‘rigina bolam”) - og‘ir sharoitda ham oqibat va insoniylikni saqlash konsepti yaratiladi, urush davri qahatchiligidagi ijtimoiy idrokni ko‘rsatadi.

Yuqorida sanab o‘tilgan elementlar o‘quvchining o‘z tajribasini faollashtiradi.

G‘afur G‘ulom asarlarida so‘z ijodkorligi o‘zbek tilining badiiy qudratini namoyish etadi. Lisoniy jihatdan tilni boyitsa, kognitiv jihatdan inson idroki va

tafakkurini chuqurlashtiradi. Umuman, G'afur G'ulom tilning milliy xususiyatlarini saqlab, uni zamonaviy voqelikka moslashtirgan. Uning ijodi bugungi o'zbek adabiyoti uchun muhim meros bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G'ulom G'afur. Mukammal asarlar to'plami. Toshkent: Fan, 1986.
2. Karimov N. G'afur G'ulom ijodiyoti. Toshkent: Fan, 2003.
3. Shoabdurahmonov Sh. Mohir so'z san'atkori // O'zbek tili va adabiyoti. 1973. №4.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. G'afur G'ulom. Mening o'g'rigina bolam (hikoya) // Ziyouz.com va boshqa adabiy manbalar.
6. Mardonova Lobar Umaraliyevna, & Xonimova Maryam. (2024). BUYUK ZAMONDOSHLAR, MANGU YASHAGAY. *PEDAGOGS*, *57*(1), 132–138.
7. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
8. Xurramovna Q. G., Donaboyevna S. M. " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar //INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY. – 2025. – T. 2. – №. 5. – C. 157-158.
9. Xurramovna, Q. G., & To'raqulovna, D. M. (2025, December). "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONIDAGI ONOMOSTIK BIRLIKLARNING BADIIY-POETIK AHAMIYATI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SUPPORT OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION.* (Vol. 1, No. 5, pp. 58-61).
10. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.

11. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
12. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – Т. 3. – №. 5. – С. 144-147.
13. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.
14. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).
15. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.
16. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.
17. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.

18. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.
19. Tulkinjon, K. (2020). About historiography of historical geography of northern Bactria. *Journal of Critical Reviews*, *7*(18), 748-758.